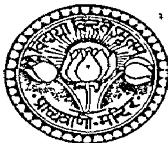
PRĀCYAVĀṆĪ SANSKRIT TEXT SERIES

The Contributions of Muslims to Sanskrit Literature
Vol. I

THE SANGĪTA-MĀLIKĀ

OF

MAHAMMAD SHAH

CRITICALLY EDITED FOR THE FIRST TIME WITH AN INTRODUCTION IN ENGLISH, APPENDICES, ETC

BY

Dr JATINDRA BIMAL CHAUDHURI
PRINCIPAL SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA, LECTURER CALCUTTA UNIVERSITY
AND SECRETARY, BENGAL SANSKRIT ASSOCIATION, CALCUTTA

CALCUTTA
1948

Published by

DR. J B CHAUDHURI

FROM THE PRACYAVANI

[illegible], FEDERATION STREET, CALCUTTA

Available at

MEHAR CHAND LACHHMAN DAS

JAIN STREET, SAID MITHA BAZAR, LAHORE

ORIENTAL BOOK AGENCY

15, SHUKRAWAR PETH, POONA

CHUCKERVERTY, CHATTERJEE & CO

15, BANKIM CHATTERJEE STREET, CALCUTTA

DAS GUPTA & CO

54/3 COLLEGE STREET, CALCUTTA

And From All Other Leading Book-Sellers

DEDICATED TO

SJ PRAMATHA NATH BANERJEE

M A B L P R S, BARRISTER AT LAW

Vice Chancellor Calcutta University

AS A SMALL TOKEN

OF

Deep Admiration And High Esteem

PREFACE

We have great pleasure in presenting the readers with the first volume of the Series The contributions of Muslims to Sanskrit Literature. The second volume of this series viz. The Samudra-Saṅgama of Mahammad Dara Shukoh on a comparative study of Sūfism and Vedānta in Sanskrit and the third volume containing the Contributions of Muslims to Upaniṣads, Sanskrit Poetry, Hindu Astrology, etc. will also be soon published.

The present series is a companion one to our "Muslim Patronage to Sanskritic Learning" Series of which the first volume has already been published

Thanks are due to the authorities of Bikaner State Library for sending me a transcript copy of their valuable MS. as the original could not be lent. The present edition has been prepared from this MS. alone as no other MS. of this work is known to exist. The preparation of a critical edition from a single MS. is undoubtedly a hazardous task. Still, I faced this risk as the present work is invaluable for reasons stated in details in the Introduction.

SANSKRIT COLLEGE,
CALCUTTA 1. 9. 48

J. B CHAUDHURI

CONTENTS

MUSLIM CONTRIBUTION TO SANSKRIT MUSICAL LITERATURE

INTRODUCTION

As regards the propagation of Sanskrit Learning during Muslim Rule in India it may be stated at the very outset that not only a large number of Sanskrit works were composed and/or translated into Semitic languages and *vice versa* under the patronage of the Muslim rulers of India but also many poetical and scientific works in Sanskrit were composed by Muslims themselves In this latter group i e the contributions of Muslims to Sanskrit Literature the Saṅgita mālika of Mahammad Shah is certainly one of the most important Its importance on account of its author who is definitely a Mahomedan Sanskritist can hardly be overrated Secondly, not many works on *Music on Dancing in particular*, have as yet been published and it is only hoped that a critical edition of this work will be a valuable addition to this important branch of our Indian Literature

The earliest work on dramaturgy is probably the Naṭasutra of Śilālin and Krsasva mentioned by Paṇini Nandikesvara s Bharatarṇava of which the Abhinaya darpaṇa is considered to be a subsequent abridgement is known only in name The Natya sastra is of course the earliest work that systematically deals with this subject in several sections The Abhinaya-darpana attributed to Nandikesvara is another early work exclusively devoted to this subject The seventh chapter of the Saṅgita ratnakara of Sarngadeva composed in the first half of the thirteenth century A.D is also devoted to dancing Ever since its composition, it became the standard work on the subject and many subsequent writers are more or less indebted to this work for their treatment of the subject Mahammad Shah *is also* no exception to it The Sanskrit Musical Literature is however very vast and many of them deal in their last chapter in particular with dancing Many subtleties in a subtle inspiring subject like Music naturally evolved in course of its development and individual scholars had their own say in the matter Though the Sanskrit MSS catalogues reveal that there are even to-day not less than 500 works on the subject not more than a few of them have as yet been published and of them again only the Natyasastra of Bharata and the abhinaya-darpana and recently, the Saṅgita ratnakara have been ably edited One only wishes that at least some 50 of these that are thoroughly original in their treatment of the subject matter could be critically edited and a thorough comparative study of them be made in order that the real history of the development of our Indian music inclusive of dancing might be

restored. Under the circumstances it is to be regretted that only the Nṛtyādhyāya of the Saṅgīta-mālikā of the Muslim Musician is extant and that also a very defective MS, as preserved at present in the Bikaner State Library.

DESCRIPTION OF THE MS.

As the original MS was not lent out, the present editor was obliged to work on a transcript copy of the same made under the direct supervision of the Library Authorities. The original MS. in question is undated. It starts with a Hindi work—a collection of Hindi songs called the Saṅgīta-sāra by Māṇikacandra. The first ten sheets of this collection are missing Our Saṅgīta-mālikā begins on folio 31 and ends in the 53rd It is followed by a running Hindi commentary on it, probably by the same author i e *Mahammad Shah himself, which has proved to be of some use to us.* Probably the scribe is responsible for leaving out altogether from the text the relevant passages on the Dṛṣṭi bheda, maṇḍala-bheda, etc. that usually form a part of the Nṛtyādhyāya. The sectional arrangements as at present are also very defective, e g. eight "ākāśika Mārgacārīs" (4-11) are included *in the section on Karana, Similarly, 6 Karanas (3-8) are included in the* section of "Deśīsthānakas". Another misleading feature of the MS. that can hardly be sufficiently decried is that though the pagination in the MS is found quite in tact the sections are intermingled here and there, e g vv. 125-132 are written in between vv. 204 205 and vv. 192-198 are written *in between vv. 185 and 186, and v. 199 runs concurrently with 191.* This is not all, a look at the footnotes to the text will at once reveal the nature of carelessness and gross negligence on the part of the scribe. It is indeed a very difficult task to prepare a critical edition from a single MS, particularly from a MS. like the present one Still no pains have been spared *by me to present the readers with a readable edition, particularly because* the work is so very important

THE AUTHOR AND DATE

The author himself says that he was the son of Tattār Khān and a descendant of Firuz Shah. Unfortunately we cannot identify the author *on the basis of this evidence; we cannot trace in the* pages of our Historical works a Mahammad Shah, who was the son of a Tattār Khān and also flourished in the family of Firuz Shah We know of one Mahammad Shah, who was not the son of, *but was himself, Tattār Khān ; again, Mahammad* Shah as a descendant of Firuz Shah there are more than one.

Again, the MS in question is undated and of no help to us with regard to the date of the work, nor is there any internal evidence on the basis of which we can come to a definite conclusion about it.

But from a comparative study of the Nṛtyādhyāya section of the Saṅgīta-ratnākara of Śārṅgadeva, son of Soḍhala, it is clear that Mahammad Shah was much influenced in his treatment of the subject by the author of the Saṅgīta-ratnākara (see below). It is explicitly stated in v. 5 of the Ratnākara that Soḍhala was patronised by King Singhana. Singhana ruled in Deogiri i.e. modern Daulatabad from 1210 to 1247 A.D. *As such, Śārṅgadeva must have been a junior contemporary of King Siṅghana* and his work is only likely to have been composed about the *middle of the 13th century A.D. Therefore, it can definitely be said* about the Saṅgīta mālikā that it was composed later than this date. But if the Hindi commentary is to be attributed to Mahammad Shah, the Saṅgīta-mālikā cannot be assigned to such an early date. Its language betrays rather a comparatively modern date for its author. The Saṅgīta-mālikā does not appear to have been composed earlier than the 16th century A.D.

SUBJECT MATTER OF THE WORK

The work was ostensibly *on music in all its aspects as its name implies* but only the section on Dance appears to have survived There is no doubt that the work was *intended, to deal with all the subjects the* Saṅgīta-ratnākara does and as such it must have been a voluminous work. In the Nṛtyādhyāya, *it deals with (1) the dancing-hall, (2) the assembly*, (3) the President, (4) dances, (5) the features of female-dances, (6) the features *of male-dances (7) varieties of dances, (8) parts of the* body employed in dances, (9) subsidiary parts, (10) different gestures of the head (11) *different postures of hands unfolded, (12) those of hands folded*, (13) Nṛtya-hasta lakṣanas, (14) different postures of the hips (Kaṭi), (15) those *of the feet, (16) Cāris*[1] *or varieties of gait* (Bhauma-mārgacārī, ākāśika-

1 विचित्रमङ्घ्रिजङ्घोरुकटीकर्म समं कृतम् ।
चारी स्यात् कार्ये दीर्घ चेरिति प्रत्ययान्ततः ॥ SR 7 904

Carī is derived from the root चर्+इन्—स्त्रियां ङीप् । *It should, however, be* mentioned in this connection that in the *NŚ* (vide Chowkhamba Sanskrit series ed) list of Ākāśacāris, the name of "Sūci" and "Nupuravidika" are omitted, and consequently, the number is reduced to 14 only.

margacari, Desibhaumacari, ākasika-deśicari), (17) sthanaka[2] or modes of sitting (purusa stranaka, stri sthanaka and deśi-sthanaka), (18) Karanas[3] (19) Aṅgraha laksanas (20) Recaka lakṣanas and (21) Nrtya lakṣanas

As regards the variety of dances (No 7 above), there are four types viz Tandava and Lasya i e. dances of men and women respectively *The Tāndava dance is named after the sage Tandu who popularised it* The last mentioned Nrtya lakṣana section, dealing as it does with some particular varieties of dances could very well have merged into section 7 on varieties of dances This separate treatment appears uncalled for

This work follows at times the Natya śastra of Bharata but it is predominantly influenced by the Saṅgita ratnākara of Śarngadeva The NS (Natya-sastra) of Bharata mentions 32 sub-divisions of the Cari i e moving about on one leg but the SM (Sangita malika) deals with 64 of them This number is obtained by further sub-dividing the previous 32 *caris under* the heads Deśi and Cari The SR (Sangita ratnakara) however mentions 86 varieties Desi Bhaumacari 35 akāsiki 19 and margacari 32—86 in all The NŚ records only six sthanakas (?) (all with reference *to man only but the SM notices many more under the heads stri sthanakas* and Desi sthanakas) The SM adds to the NS list of Karaṇas another Karaṇa called Nohari quite in agreement with the SR Both the SM and the NS give a list of thirteen varieties of *Śirobhedas*[4] *i e different* gestures of the head though there is some discrepancy between the two with regard to their names Both the SR and NS mention 67 varieties of gestures by hand The AD however gives a list of 64 varieties in all—

2 पादविन्यासभेदेन स्थानकम्, etc AD 274 The Abhinava Bharat (10 51) and *the SR (7 1027) point out that both after and before mot on, static condition prevails* n other words Cari alternates with Sthanaka.

3 Karaṇa is an abbreviation for Nrtyakarana, just as Bhima is an abbrevia tion for Bhimasena. It is the graceful comb nation of hands and feet that generates *incessant pleasures, v de Catura Kallinatha s commentary on the SR 7 554 55—*

स्यात् क्रिया करपादाद्यैर्विलासेनाद्भुतरसा ।
करणं नृत्यकरणं भीमवद् भीमसेनवत् ॥

4. The AD (49 50) however mentions *only* 9—
सममुद्वाहितमधोमुखमालोलितं धुतम् ॥४९॥
कम्पितञ्च परावृत्तमुत्क्षिप्तं परिवाहितम् ।
नवधा कथितं शीर्षं नाट्यशास्त्रविशारदैः ॥५०॥

single hand 28[5], combined 23[6] and Nṛtta 13[7]. According to Śārṅgadeva, this enumeration is only laukika i.e. in conformity with common usage only *(and therefore, scientifically unsound)*. *While* describing the Śuka-tuṇḍa-hasta i.e. the hand resembling a parrot's beak, Śārṅgadeva (7.140-141) and Bharata (9.53-54) recommend the bending of both the forefinger and the ring-finger while Mahammad Shah advocates the bending of the ring-finger only[8].

At times, there are striking similarities between the SR and the SM. e.g. the third and fourth pādas of v 24 of the SM. is just the same as those of the SR. The definitions of different gestures of the hip in SM. are also exact copies from the SR.

The following chart will bring into bold relief the significance of our contention above:—

	SM.	NS.	AD	SR.
Śirobheda	13	13	9	14
Asaṃyuta hasta	24	24	28	24
Saṃyuta hasta	13	13	23	13
Nṛtya hasta	30	32 (?)	13	30
Hasta-lakṣaṇas	67	69	64	67
Cāris	64	32	8	86
Sthānakas	10	6	6	51
Pādas	6	5	4[9]	6 or 13

Thus it is clearly established that Mahammad Shah was not only thoroughly conversant with the Ancient Indian Musical literature but had

5 V 93—इत्यसंयुतहस्तानामष्टाविंशतिरीरिता ॥

6. VV. 173-175:—

अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ।

* * * *

षडेते भेदाश्च इत्येते संख्याताः संयुताः कराः ।

त्रयोविंशतिरित्युक्ताः पूर्वैर्भरतादिभिः ॥

7 V. 249—त्रयोदशैते हस्ताः स्युर्नृत्यमात्रोपयोगिनः ॥

8 This view is in conformity with that of the AD 115-

अस्मिन्ननामिका वक्रा शुकतुण्डकरो भवेत् ॥

9 AD. 257 and 260 (a)—

वर्ण्यते पादभेदानां लक्षणं पूर्वसम्मतम् ।

समस्थोऽञ्चितकश्चैव भ्रमरी पार्श्वगा ॥२५७॥

चतुर्धा पादभेदाः स्युस्तेषां लक्षणमुच्यते ।

his own views as well about many subjects as the entries under Cāris, Sthānakas and Pādas above would show. He was very confident about his own opinion and never hesitated in his assertions whenever necessary. His command over the language of his choice also deserves much approbation.

In conclusion, I desire to emphasize one thing and therein lies the main interest of the publication of this work—it is Hindu-Muslim Fraternity. The contributions of Muslims to Sanskrit Literature at once reveal their love for Sanskrit Culture and Civilization as well as for their Hindu brethren. There is no doubt that after Muslim conquest of India, the relation between the conqueror and the conquered was soon replaced by that between two great communities, living in perfect peace and fraternity, mutually assimilating and enriching the culture of each other. Thus, after the advent of Muslims Indian Civilization remained neither Hindu nor Muslim Civilization exclusively, but became a very happy synthesis of both Just as it is impossible to separate the water of the Ganges from that of the Jamuna at the confluence in Prayag, so it is impossible to separate Hindu from Muslim Culture and vice versa. This "Meeting of two Seas" as the great Savant Dara Shukoh has put it, has taken place once for all right in the beginning of Muslim rule in India, never to be undone. It is very regrettable that in our study of Mediaeval India, we are generally apt to over-emphasize the alleged bitter strife and hatred between the Hindus and the Muslims during the middle ages but do not ordinarily care to note the more predominant spirit of fraternity, tolerance and mutual co-operation. The time has come to change this dogmatic attitude and revise our ideas in the light of truths revealed through careful researches into the literary history of Mediaeval India.

We give below an exhaustive list of contents of the SM for easy reference to, and proper understanding of, its verses

LIST OF CONTENTS

OF THE NRTYADHYAYA

* श्लोकसंख्याविहीनानां विषयाणां लक्षणान्यादर्शे नोपलब्धानीति मन्तव्यम्।

Alphabetical Index of the Verses of the Sangita Malika

* The line indicated by this Pratika has been left out [illegible] It is— विधाय समपादस्था यदि पादतलानत ।

TEXT

महम्मदशाह-विरचिता

सङ्गीतमालिका

डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणेन संशोधिता

[नृत्याध्यायः]

श्रीश्रीगणेशाय नमः

प्रणम्य परमानन्दं शङ्करं लोकशङ्करम् ।
वदि[1]ष्यामि समासेन नर्तनं तापकर्तनम् ॥

[अथ नृत्यशाला]

चञ्चत्काश्मीरभित्तिर्मणिमयरचितानेकवातायनश्री-
र्नानावर्णवितानैरतुलविरचिता पुष्पराजीविशेषैः ।
रत्नस्तम्भाभिरामा[2] मरकतमणिभी[3] रङ्गपूर्वा विचित्रा
रम्या सर्वर्तुकाम्या जयति नरपतेर्नृत्तशाला[4] विशाला ॥१॥

अथ सभावर्णनम्

विद्वद्वैद्य-सुवेदविद्द्विज-कवि-प्रस्तावसद्वादिनः
पार्श्वे दक्षिणतः क्षितीशतनयाः सत्क्षत्रिया[5] वामतः ।

1. M भवि । 2. M रत्नस्तम्भनिरामा । 3. M. no भी ।
4. M सारङ्गाक्षी ।

पृष्ठे मन्त्रिसुहृत् पुरो न निकटे सङ्गीतनृत्यादिकं
मध्ये सर्वपतिः सभेति विदिता राज्ञः सभामण्डपे ॥२॥

अथ सभापतिवर्णनम्

बहुदः सगुणो धीरः पात्रापात्रविवेचकः ।
शृङ्गारी च गुणग्राही कलाज्ञः कौतुके रतः ॥३॥
मृदुर्वाग्मी सत्यवादी नृत्यशास्त्रविशारदः ।
गम्भीरभावकुशलो लोकचित्तप्ररञ्जकः ॥४॥ इति सभापतिः ।

अथ पात्रवर्णनम्

पात्रं चतुर्विधं प्रोक्तं मुग्धं मध्यं[1] ।
प्रगल्भाद्वयसाधिक्यं तं(?) पात्रं चतुर्थकम् ॥५॥
क्रमाद्भवन्ति वर्षाणि तस्मि[न्]द्वादश षोडश ।
पञ्चविंशस्तत्पराणि भवन्ति तुर्यकेषु[2] च ॥६॥ इति पात्रलक्षणम् ।

[अथ पात्रगुणाः]

नितम्बिनी विशालाक्षी चारुदन्तोष्ठनासिका ।
मध्यक्षीणा कम्बुकण्ठा[3] स्तनोन्नतमनोहरा[4] ॥७॥
नातिदीर्घा नातिखर्वा धैर्योदारविचक्षणा ।
श्यामाङ्गी वापि गौराङ्गी मृद्वङ्गी मधुरस्वरा ॥८॥ इति पात्रगुणाः ।

[अथ नर्तकलक्षणम्]

रूपवान् नृत्ततत्त्वज्ञो ग्रह-मोक्षविचक्षणः ।
प्रबन्ध-तालकुशलो देशी-मार्ग[5]विदः शुचिः ॥ इति नर्तकलक्षणम् ।

1. अत्र कश्चिदंशस्त्रुटितः । 2. M. स्तुर्यके । 3. M. कंबुकंपं ।
4. पीनोन्नतपयोधरा—A.D. 5. M. मार्गो ।

[अथ नृत्यभेदः]

नृत्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं देशी-मार्गविभेदतः।
तत्रापि भेदद्वितयं ताण्डवं लास्यकं परम् ॥१०॥
पुंसि कृतं तु यन्नृत्यं ताण्डवं कथितञ्च तत्।
लास्यं जनमनोहारि स्त्रीकृतं[सर]सञ्च यत[1] ॥११॥

[अथाङ्गानि]

शिरोवक्षःकराः पार्श्व-कटी चरण इत्यपि।

[अथोपाङ्गानि]

उपाङ्गानि भ्रुवौ नेत्रे नासा गण्डस्थलाधरम्[2]।
चिबुकं चेति षट् प्राहु[3]र्नृत्यविद्याविशारदाः ॥१२॥

[अथ शिरोभेदाः—१३]

धूतं[1] विधुत[2]माधूत[3]मञ्चितं[4] कम्पितं[5] तथा।
आकम्पितं[6] परावृत्त[7]मवधूत[8]मधोमुखम्[9] ॥१३॥
निहञ्चितं[10] तथोत्[4]क्षिप्तं[11] लोलितं[12] परिवाहितम्[13]।
इति त्रयोदशविधं शिरः प्रोक्तं मनीषिभिः ॥१४॥
रेचितं शनकैस्तिर्यक् तच्छीर्षं धूत[5]मिष्यते।
प्रतिषेधे विषादे च तथा पार्श्वविलोकने।
विस्मयादौ प्रयोक्तव्यं कथितं नाट्य-नृत्ययोः ॥१५॥ इति धूतम्।

1. M [illegible]।   2. M [illegible]।   3. M. [illegible]।
4. M [illegible]।   5. M [illegible]।

तदेव शीघ्रता[1]लाभाद्विधुतं च प्रचक्षते ।
प्रतिषेधे विषादे च शीतार्तौ[2]च विशेषतः ॥१६॥ इति विधुतम् ।
उच्चैः कृतं शिरस्तिर्यगाधूतमभिधीयते ।
पार्श्वयोर्नृत्तवीक्षायां[3] गर्वादौ[4] नाट्य-नृत्ययोः ॥ इति आधूतम् ।
स्कन्धादवनतं पार्श्वे कथयन्त्यञ्चितं[5] शिरः ।
विनियोगोऽस्य नाट्यस्य व्याधि-मूर्च्छापदादिषु ॥ इत्यञ्चितम् ।
कम्पितं तु शिरः शीघ्रं मुहुरूर्ध्वञ्च[6] कम्पितम् ।
वाता[7]वितर्के विज्ञाने पृच्छादौ[8] विनियुज्यते ॥ इति कम्पितम् ।
शनैरूर्ध्व[9]मधस्तिर्यगाकम्पितशिरस्तदा ।
पृच्छो[10]पदेशसंज्ञादौ नाट्य नये(?) ॥२०॥ इत्याकम्पितम् ।
शिरः पराङ्मुखीभूतं परावृत्तं निगद्यते ।
पृष्ठतः प्रेक्षणे वक्त्रे रत्यादौ[11] नाट्य-नृत्ययोः ॥ इति परावृत्तम् ।
एकवारमधःक्षिप्तमवधूतं शिरः स्मृतम् ।
आश्चर्यवस्तुविज्ञाने[12] विस्मयादौ नियुज्यते ॥२२॥ इत्यवधूतम् ।

... ...

[अथ हस्तलक्षणम्]

[तत्रासंयुतहस्ताः—२४]

.... इति कर्तरीमुखः ।

1. M. तदवयाद्धू च । 2. M. तान्तौ 3. M. मतचीत्रकायां ।
4. M. गयादौ । 5 M. यन्यञ्चितश्चितः । 6. M. र्ध्वं च ।
7. रोगे—A. D. and N. S. 8. M. वृद्धादौ । 9. M शनैमूर्ध्व ।
10. M. इच्छा । 11. M. इत्यादौ । 12. M. त्रिकुनि ।

यत्राङ्गुल्यश्चैकदेशे अङ्गुष्ठश्चैकदेशतः ।
अर्धचन्द्राख्य[1] हस्तः स्यादर्धचन्द्रनिदर्शनम् ॥ इति अर्धचन्द्रः ।
पताकस्यैव हस्तस्य तर्जनी वक्रिता[2] यदा ।
अङ्गुष्ठः कुञ्चितो यत्र तमरालं प्रचक्षते ॥
शौर्य-गाम्भीर्य-धैर्यादौ विनियोगोऽस्य[3] दृष्टतः ॥ इति अरालः ।
अस्यैव यदि हस्तस्य वक्रिताऽनामिका[4] भवेत् ।
शुकतुण्डस्तदा नाहं न त्वमित्या[5]दिषु स्मृतः ॥ इति शुकतुण्डः ।
अङ्गुष्ठेन निपीडयन्ते यदाऽङ्गुल्यस्तलस्थिताः[6] ।
तदाऽस्यान्मुष्टिका खड्गग्रहणादौ नियुज्यते ॥२६॥ इति मुष्टिः ।
अङ्गुष्ठमुष्टिकस्यैव यदा स्यादूर्ध्वनिर्गतिः[7] ।
तदासौ शिखरः कार्य.[8] शक्तिशूलग्रहादिषु ॥२७॥ इति शिखरः।
अस्यैव[9] तर्जनी वक्रा यदाऽङ्गुष्ठेन पीडिता[10] ।
तदा कपित्थः कार्यो[11]ऽसौ खड्गाद्यायुधदर्शने ॥ इति कपित्थः।
कपित्थस्यैव हस्तस्य कनिष्ठानामिके[12] यदा ।
उच्छ्रिते कुञ्चिते किंचित्[13] तदा स्यात् खटका[14] मुखः ॥
आदर्शचा[15]मरच्छत्रधारणादौ नियुज्यते॥ इति खटकामुखः ।
अस्यैव यदि हस्तस्य तर्जनी प्रसृता भवेत् ।
सूचीमुखस्तदा हस्तो विद्युद्दीपादिदर्शने ॥३०॥ इति सूचीमुखः ।

1 M चन्द्रास्य । 2 M च कृता । 3 M यस्य ।
4 M. धक्रिता नासिका । 5 M नाहत्वमिम्या । 6 M स्थित ।
7 M ति । 8 M रेकार्ं । 9 M स्यैन । 10 M. त ।
11 M त्यकार्यो । M 12 का । 13 M केचित ।
14 M स्याद्दका । 15 M अदर्शंचा ।

अङ्गुल्योऽङ्गुष्ठसहिता[1] विरला यत्र कुञ्चिताः[2] ।
करः स पद्मकोशाख्यः कुच-विल्वादिदर्शने ॥ इति पद्मकोशः ।
अङ्गुष्ठसहिताः सर्वाः करशाखा[3] श्च संहताः ।
निम्नास्तले च यत्र स्यात् स हस्तः सर्पमस्तक. ॥ इति सर्प[4]शिर. ।
तस्मिन् कनिष्ठिकाङ्गुष्ठावूर्ध्वा[5]वन्याश्च संहताः ।
अधोमुखास्तथाङ्गुल्य. स हस्तो मृगशीर्षकः ॥
अक्षपाते तथा स्वेदमार्जना[6]दौ प्रयुज्यते ॥२३॥ इति मृगशीर्षः ।
मध्यमाङ्गुष्ठ-तर्जन्यो यत्र त्रेधा[7]व्यवस्थिताः ।
कुञ्चिताऽनामिका चोर्ध्वा[8] काङ्गुले[9] स्यात् कनिष्ठिका ॥
मणि-पूगफलादीना दर्शनेऽसौ नियुज्यते ॥२४॥ इति काङ्गुलः ।
आवर्तिताः करतले यस्मिन्नङ्गुल्योऽर्पिताः[10] ।
पार्श्वगताश्च विरलाः करोऽसावल्पपल्लवः ॥
निषेधशून्यवाक्यादौ हस्तोऽय विनियुज्यते ॥ इति अल्पपल्लवः[11] ।
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशः शेषोर्ध्वा विरलाः स्मृता. ।
भ्रमरो विनियोगोऽस्य कर्णपूरादिदर्शने ॥२६॥ इति भ्र[12]मर. ।
मध्यमाङ्गुष्ठतर्जन्यः स श्लिष्टायाः[13]परे पुनः ।
ऊर्ध्वे च विरले तस्मिन् हंसवक्त्रः स कीर्तितः ॥ इति हंसवक्त्र. ।

1 M त । 2 M ता । 3 M साख्य । 4 N s सव । 5 M तूर्धौ । 6 M का । 7 M चैधा । 8 M र्ध्वौ । 9 M कांमूले । 10 M षिता । 11 M पद्मक—N S A D 12 M च । 13 M द्र इति भवेत् ।

ऊर्ध्वा कनीयसी यस्मिन्नङ्गुष्ठः कुञ्चितो मनाक्[1] ।
शेषाः प्रसारिताः श्लिष्टाः स हस्तो हंसपक्षकः ॥
प्रतिग्रहेष्वा[2]चमनप्रभृतिष्वे[3]वदर्शने ॥३८॥ इति हंसपक्षः ।
यत्राङ्गुष्ठस्य तर्जन्या[4]सन्दंशः परिदृश्यते ।
ऊर्ध्वाश्च विरलाः शेषाः स सन्दंशकरो मतः ।
एष प्रयुज्यते हस्तः कुसुमाव[5]चयादिषु ॥३९॥ इति संदंशः ।
अङ्गुलीपञ्चकं यत्र मिलिताग्रं प्रदृश्यते ।
मुकुलो मुकुलाकारः करोऽसौ परिकीर्तितः ॥
भोजने देवपूजादावेष पाणिः प्रयुज्यते ॥४०॥ इति मुकुलः ।
अङ्गुल्यः कुञ्चिताः सर्वाः पद्मकोशे करे यदा ।
ऊर्णनाभस्तदा हस्तः शिरःकण्डूयनादिषु ॥४१॥ इति ऊर्णनाभः ।
मध्यमाङ्गुष्ठसंदंशस्तर्जनी कुञ्चितोर्ध्वगा[6] ।
शेषाङ्गुल्यौ तले लग्ने ताम्रचूडस्तदा भवेत् ॥
शीघ्रत्वे तोल(?)बालादावेष हस्तः प्रयुज्यते ॥४२॥ इति ताम्रचूडः ।
अङ्गुष्ठमध्यमा[7]पर्व स्पृशत्यूर्ध्वा[8] कनीयसी ।
ऊहापोहे कैतवे च चातुर्ये चतु[9]रः करः ॥
[इति चतुरः] इति असंयुतहस्ताः ।

[अथ संयुतहस्ताः—१३]

अञ्जलिः[10] प्रथमः प्रोक्तः कपोतः कर्कटस्तथा ।
स्वस्तिकाख्यस्ततो ज्ञेयः खटकावर्ध्वमानकः ॥४४॥

1. M. मानाक् । 2. M. ष्वा । 3. M. षने प्रतिष्टे च । 4. M. न्यो । 5. M. माय । 6. M. र्ध्वमा । 7. M. मां । 8. M. नूर्ध्वा । 9. M. चक । 10. M. ली ।

उत्सङ्गो[6][1] निषधो[7] दोलस्ततः[8] पुष्पपुट[9]. कर. ।

मकरो[10] गजदन्ताख्यो[11] निपधश्चा[12][2]वहित्थकः[13] ॥

त्रयोदश स्मृता हस्ता. स युता लक्षणान्यथ ॥४५॥

पताकाकारहस्ताभ्या श्लिष्टाभ्यामञ्जलिर्भवेत् ॥

श्रेष्ठ्यादि-गुरु-मान्याना प्रणामे विनये[3] भवेत् ॥ इति अञ्जलि. ।

अन्योन्य पार्श्वयो.'श्लेपात्[5] कपोत. करयोर्मत ।

स्वनामे वल्पादौ[6] च प्रयोगोऽस्य प्रदृश्यते ॥४७॥ इति कपोत. ।

अङ्गुल्यः करयोर्यस्मिन्नन्योन्यमध्यनिर्गता. ।

स करः कर्कटः कम्बु-वादने[7]च नियुज्यते ॥४८॥ इति कर्कट. ।

करावराल्प्रुतानौ[8]मणिबन्धनिवेशितौ ।

वामपार्श्वगतौ चेत् स्यात् स हस्त. स्वस्तिकाभिध. ॥ इति स्वस्तिक ।

खटकाख्यौ यदा हस्तावन्योन्याभिमुखौ यदा ।

खटकावर्ध[9]मानोऽय प्रणामादौ प्रयुज्यते ॥ इति खटकावर्धमानक ।

अन्योन्यबाहु[10]स श्लिष्टौ करौ चेत् स्वस्तिकीकृतौ ।

परिरम्भे च कोपादौ तदा उत्सङ्गसञ्ज्ञक.[11] ॥ इति उत्सङ्ग. ।

कर मुकु[12]लनामा[13]न कपित्थपरिवेष्टितम् ।

वदन्ति निषधं सोऽय समया[14]दिषु दृश्यते[A] ॥५२॥ इति निषध. ।

1 N श्वे। 2 अत्र वर्धमानो इति भवेत। 3 M यो। 4 M या।
5 M पा। 6 प्रणामे विनयादौ इति भवेत। 7 M नौ।
8 रालाप्लुताना' इति भवेत। 9 M ध्य। 10 M बाव। 11 M षो।
12 M चरन्मुकु। 13 M माना। 14 M दा।
A भरतमते अयं वर्धमान स्यात।

शिथिलासौ यदा हस्तौ पताकाख्यौ प्रलम्बितौ ।
तदा दोलाह्वयो हस्तो विषादादौ प्रयुज्यते ॥५४॥ इति दोलः ।
हस्तौ सर्पशिरःसंज्ञाव[1]न्योन्यं पार्श्वसङ्गतौ ।
हस्तः पुष्पपुटः स ज्ञादात्मादौ तर्पटादिषु[2] ॥५५॥ इति पुष्पपुटः ।
हस्तौ पताकानामानावूर्ध्वाङ्गुष्ठकनिष्ठकौ ।
उपर्युपरि विन्यस्तौ कथितो मकरः करः ॥
विनियोगोऽस्य शार्दूल-सिंह[3]नक्रादिदर्शने ॥ इति मकरः ।
सर्पशीर्षकरौ स्कन्धे स्थितौ स गजदन्तकः ॥५६॥ इति गजदन्तः ।
पराङ्मुखौ हंसपक्षौ वर्धमानो भवेत् करः ।
विनियोगोऽस्य मन्तव्यः कपाटोद्घाटनादिषु[A] ॥ इति वर्धमानः ।
अभिवक्षःस्थलं स्याता शुकतुण्डौ यदा करौ ।
अवहित्थः करः स स्याद्दौर्बल्यादिप्रदर्शने ॥५८॥
इति अवहित्थः । इति संयुतहस्ताः ।

अथ नृत्यहस्ताः [३०] ॥

चतुरस्रौ[1] करौ पूर्वमुद्वृत्ता[2]ख्यावतः परम् ।
ततस्तलमुखौ[3] ज्ञेयौ स्वस्तिकौ विप्रकीर्णकौ[5] ॥५९॥

1 M सिंह । 2 दानादौ वर्षणादिषु इति भवेत् । 3 M. व ।
A. अत्र भरतमते निषध इति प्रतीयते । अभिनयदर्पणे निषधवर्धमानयोरुल्लेखो नास्ति ।

मणिवन्धसमीपस्थौ[1] हसपक्षविधौ करौ ।
स्थितौ स्वस्तिकरूपेण स्वस्तिकौ कथितौ करौ ॥ इति स्वस्तिकः ।
तावेव हसपक्षाख्यौ विप्रकीर्णाविमौ[2] मतौ ॥६८॥ इति विप्रकीर्णः ।
पुरस्ताद्[3]रसो न्यस्तो[4]ऽप्यरा [ल]खटकामुखः ।
तिर्यक् प्रसारितः किञ्चिदरालस्योन्नतोन्नतः ॥६९॥
निजस्थानगतौ[5] चेत्तौ विन्यस्तौ व्यत्ययेन वा ।
मध्यापसव्यतः स्यातामरालखटकामुखौ ॥ इति अरालखटकामुखः ।
भुजाश-कूर्परासौ च[6] विलासैर्वर्तितौ करौ ।
अवाङ्मुखतलौ हस्तावुक्तावाविद्धवक्त्रकौ ॥७१॥ इति आविद्धवक्त्रः ।
भुजङ्गमस्तकौ हस्तौ वहिः क्षिप्ता कनिष्ठिका ।
प्रसारित यदा[7].... तदा सूचीमुखो भवेत् ॥ इति सूचीमुखः ।
हसपक्षौ द्रुतभ्रान्तौ[8] पार्श्वदे[9]शे प्रसारितौ ।
हस्तौ हस्तविशेषज्ञैः कथितौ रेचिताविमौ[10] ॥७३॥ इति रेचितः ।
रेचितो दक्षिणो हस्तश्चतुरस्रस्ततः परः ।
हस्ताभिनयतत्त्वज्ञैस्तावुक्तावर्धरेचितौ ॥ ७४॥ इति अर्धरेचितः ।
ललाट-कूर्परावस[11] प्रान्त्वदेशनिवेशितौ ।
तिर्यङ्निवेशितौ[12] किञ्चिदुक्तावुत्तानवञ्चितौ ॥ इति उत्तानवञ्चितः

1 M तौ । 2 M र्णविधौ । 3 M द । 4 M स्तो । 5 M ता । 6 N.S भुजांसकूर्परामेद्ध । 7 प्रसारितौ यदाऽङ्गुष्ठौ इति स्यात् । 8 M पद्रुतभ्रान्तौ । 9 M र्श्वर । 10 M भौ । 11 M स्यांसौ । 12 M त ।

उद्घात[1]पल्लवौ हस्तौ स्वस्तिकौ मणिवन्धकौ ।
पताकौ नृत्यतत्त्वज्ञैः[2] कथितौ पल्लवौ करौ ॥ इति पल्लवः ।
स्कन्धदेशाद्विनिष्क्रान्तौ त्रिपताकौ करौ यदा ।
नितम्बावि[ति]विख्या[3]तौ नितम्बावधरेचितौ ॥ इति नितम्वः ।
पार्श्वतः केशबन्धाच्च नित[4]म्बावुद्गतौ यदा ।
तदा ह[5]स्तविशेषज्ञैः केशबन्धाविति स्मृतौ ॥ इति केशबन्धः ।
त्रि[6]पताकौ यदा हस्तौ पार्श्वदेशप्रसारितौ ।
भूयो भूयोऽपि तत्रैव रेचितौ तौ लताकरौ ॥ इति लताहस्तकः ।
त्रिपताकौ यदा हस्तौ कर्णोपान्तमुपागतौ ।
दोलितः पार्श्वतः पार्श्वे[7] कथितौ करिहस्तकौ ॥ इति करिहस्तकः।
कटीमस्तकलग्नाग्रौ त्रिपताकौ करौ यदि ।
प्रयोगज्ञै[8] स्तदा ज्ञेयौ पक्षव[9]ञ्चितकाविमौ[10] ॥ इति पक्षवञ्चितः।
तावेव च परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ मतौ ॥ इति पक्षप्रद्योतकः ।
त्रिपताकौ पताकौ वा नितम्बस्थावधोमुखौ ।
कूर्परौ कुञ्चितौ किञ्चित् करौ गरुडपक्षकौ ॥ इति गरुरपक्षः ।
हंसपक्षौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिव[11]र्तितौ ।
प्रसारितौ भु[12]जौ स्वस्मिन् दण्डपक्षावुदाहृतौ ॥ इति दण्डपक्षः ।
हस्तावरालनामाना[13]वूर्ध्वदेशविवर्तिनौ ।
आवृत्ति-परिवृत्तिभ्यामूर्ध्वमण्डलिनौ मतौ ॥ इति ऊर्ध्वमण्डली ।

1. उद्धृत्य इति भवेत्। 2 M ज्ञौ। 3 M. विष्या।
4. M. त्य। 5. M ह्। 6 M त्रु। 7. M. श्व।
8 M. स्ते। 9 M रं। 10. पौ। 11. M. कौ।
12. M. स्नु। 13 M. वादा।

तथा च पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलिनाविमौ ॥ इतिपार्श्वमण्डली ।

एक उद्वेष्टितो[1][हस्तो]द्वितीयोऽप्यववेष्टितः[2] ।

वक्षःसमानविक्षिप्तावुरोमण्डलिनौ करौ ॥८७॥ इति उरोमण्डली ।

अलपल्लवकारालावुरःपार्श्वा त[3]रस्थितौ ।

पूर्ववद् भ्रमितौ हस्तावुरःपार्श्वार्धमण्डलौ ॥ इतिउरःपार्श्वार्धमण्डली ।

मणिबन्धसमीपस्थौ स्वस्तिकाकारधारिणौ ।

खटकावदनौ हस्तौ स्वस्तिकः स्वस्तिकामणौ[4] ॥८९॥

इति मुष्टिकस्वस्तिकम् ।

व्यावृत्त[4]परिवृत्तौ[5] च पद्मकोशाभिधौ करौ ।

स्याता जानुसमीपस्थौ नलि[6]नीपद्मकोशकौ ॥९०॥

अथ कटी[1]भेदाः ।

कम्पितोद्वाहिता छिन्ना विवृत्ता रेचिता तथा ।
कटी पञ्चविधेत्यु[2]क्ता तल्लक्ष्म[3] व्याहरेऽधुना ॥९४॥
द्रुत गता[ग]ते पार्श्वे दधती कम्पिता मता ॥९५॥ इति कम्पिता ।
शनैरुच्चलिता पार्श्वद्वयेनोद्वाहिता कटी ॥९६॥ इति उद्वाहिता कटी
छिन्ना तिर्यङ्मुखे पार्श्वे मध्यस्य वलनात् कटी ॥९७॥ इति छिन्ना ।
× × × × × इति विवृत्ता कटी
सर्वतो भ्रमणादुक्ता रेचिता भ्रमणे भवेत ॥९८॥ इति रेचिता कटी ।

इति पञ्चविधा कटी ।

[अथ चरणभेदाः]

समोऽञ्चितः कुञ्चितश्च सूच्यग्रतलसञ्चरौ[4] ।
उद्घट्टित[5]श्चेति मुने षड्विधाश्चरणा[6] मताः[7] ॥
स्वभावेन स्थितो भूमौ समपादोऽभिधीयते ॥९९॥ इति समः ।
भूस्थपार्ष्णिसमुत्क्षिप्ताग्रतलप्रसृताङ्गुलिः ।
अञ्चितः स भवेत् पादोत्[8]प्लु ति-भ्रमणकादिषु ॥ इति अञ्चित. ।
कुञ्चिताङ्गुलिरुत्क्षिप्तपार्ष्णिर्मध्ये च कुञ्चितः ।
कुञ्चितः स तदोद्दिष्ट.[9] क्रमे तुङ्गस्य च ग्रहे ॥१०१॥ इति कुञ्चित.
वामः स्वाभाविको न्यस्तभूम्यङ्गुष्ठोऽग्रसंस्थित. ।
उत्क्षिप्तेस्ताङ्गो (?) सौ सूची नूपुरबन्धने ॥१०२॥ इति सूचीचरणः

1 M ट । 2 M यु । 3 M. लक्ष्मा । 4 M रा ।
5 N S उदघट्टित । 6 M श्चे । 7 M त ।
8 M दो । पाद इति भवेत् । 9 M तदादिष्टर्भ ।

यस्योत्क्षिप्ता भवेत् पार्ष्णिरङ्गुष्ठः प्रसृतस्तथा ।
अङ्गुल्यन्या[1]ऽञ्चिता स स्यात् पादोऽग्रतलसञ्चरः ॥१०३॥

इति अग्रतलसञ्चरः ।

यदि पादतलाग्रेण स्थित्वा भूमौ निपात्यते ।
अस[क्ृ]द्वा सकृत् पार्ष्णिर्भवेदुद्घाटितस्तदा ॥१०४॥

इति उद्घाटितः । इति षड्विधचरणाः ।

अथ चारी

चरणैकेन चारी[2] स्यात् करणन्त[द्]द्वयेन च ।
त्रिभिश्च करणैः खण्डो मण्डलञ्च त्रिखण्डकैः ॥१०५॥

[चारीभेदाः]

चारी द्विधेति विज्ञेया भौमी चाऽऽकाशिकी परा ।
देशी-मार्गीविभेदेन चतुःषष्टिरितीरिता ॥१०६॥

[तत्र देशीषु भौम्यश्चार्यः]

समपादौ समनखौ निरन्तरतया[3] स्थितौ ।
स्थानेन समपादेन समपादा तदोदिता ॥१०७॥ इति समपादा ।
स्थितावर्ता च चरणं चरणान्तरमागतम् ।
गत्वाऽग्रतलसञ्चारे विश्लिष्टं पार्श्वसंस्थितम् ॥१०८॥ इति स्थितावर्ता
यदाऽग्रतलसञ्चारं प्राग्देशोद्धृत यत्र च (?) ।
श[4]कटास्या तदा चारी श[5]कटास्येव निर्मिता ॥ इति शकटास्या ।
भूमिं निकुट्टयेत् सा तु[6]विच्यवा[7] कथिता बुधैः ॥ इति विच्यवा ।

1. M. ऽञ्चि । 2. M. री । 3. वरा । 4. M. स । 5 M. ष ।
6 M. त्तौ द्र । 7. N. S. विच्यवाचा, विच्यवाह् ।

चरणौ स्वस्वपार्श्वेन स्वं स्व पार्श्वमुपागतौ ।

मास[1]तालान्तरेणैव भवेदध्यर्धिका तदा ॥१११॥ इति अध्यर्धिका ।

तालमात्र,पुरो गत्वा द्वितालं पृष्ठमागतः ।

दक्षवामाङ्घ्रिणा किञ्चिदपसृत्यापसर्पणैः ॥[2]

चारी चापगतिः प्रोक्ता किञ्चिदुल्काति[2]पूर्विका ॥ इति चापगतिः ।

किञ्चिदुत्प्लुत्य चरणौ यत्राग्रतलसंचरौ ।

पर्यायेण निपततः[3] सैलकाक्रीडिता मता ॥११३॥ इति एलकाक्रीडिता

अङ्घ्र[4]रल्पा[5]न्तरे न्यस्य पादा[6]ग्रे तलसञ्चरे ।

जङ्घायां स्वस्तिकं,कृत्वाऽपसृत्य[7]श्चापसर्पणैः[8] ।

समोसटितमत्ताली[9] चारी स्यान्मध्यमे मदे ॥ इतिसमोसरितमत्तली

जङ्घास्वस्तिकसंयुक्तौ पादौ तिर्यञ्च(?)गामिनौ ।

घूर्णश्चोप्सृतः सा[10] स्यान्मत्तली तरु[11]णे मदे ॥११५॥ इति मत्तली ।

समाङ्घ्र[12]रग्रपृष्ठाभ्यामन्योग्रतलसञ्चरः ।

निघृष्टचरणो यत्र क्रमात्तामडितां[13]विदुः ॥११६॥ इति अडिता ।

निषण्णोरुसमो वामो दक्षिणस्तु प्रसारितः ।

चाण(?)तालान्तरे तिर्यग् यस्या सा स्यन्दिता स्मृता ॥ इति स्यन्दिता ।

चरण चारविपर्यासात् सैवाप[14]स्यन्दिता मता ॥ इति अपस्यन्दिता

1 M. चै । 2. दुल्लुति' इति स्यात् । 3. M पर्यासो निपति' ।
4 M न्घे । 5 M ल्प । 6 M द । 7 M न्र ।
8 M ग्रेम् । 9 N S. समोत्सारितमत्तल्ली, समोत्सारितमत्तल्ली इति वा ।
10 M स्या । 11 M न । 12. M. घ्रे ।
13. N S अडिता । 14 M. य ।

ऊरुयुग्मस्य चलनं जङ्घास्वस्तिकसंयुतम् ।
सा बद्धाऽभि[1]हिता चा[2]री पादाग्रे मण्डलभ्रमः ॥११९॥ इति बद्धा ।
वक्षसि मुष्टि[3]हस्तोऽन्यो यथाशो[4]भं तथा भवेत् ।
पादोऽग्रतलसञ्चारी[5] चारी स्याज्जनिता मता[6] ॥ इति जनिता
अन्योन्यपादजनितः पार्ष्णिपादाग्रसञ्चरः ।
विपर्यासं यदा कृत्वा ऊरूद्वृत्ता तदोदिता ॥१२१॥ इति ऊरूद्वृत्ता

इति भौमचार्यः ॥

॥ अथ आकाशचार्यः ॥

किञ्चित् प्रसार्य चोत्क्षिप्य गुल्यो (?) न्याङ्घ्रि[7] निपातयेत् ।
तोलान्तरचतुष्केण अतिक्रान्ता प्रकीर्तिता[8] ॥ इति अतिक्रान्ता
चारी बद्धा[9] विधेयादावुद्वृत्याङ्घ्रिश्च कुञ्चितम् ।
पार्श्वे निकुट्टयेच्चा[10]री ह्य[11]पक्रान्ता तदोदिता ॥ इति अपक्रान्ता ।
नितम्बक्षेत्रपर्यन्तं स्वादि (?) चरणकुञ्चितम् । ॰
पार्ष्णी[12]चेत् पातयेद् भूमौ पार्श्वक्रान्ता तदा भवेत ॥१२४॥
इति पार्श्वक्रान्ता ।
वक्रं चरणमुत्क्षिप्योत्प्लुत्य[13]भूमौ निपातितम् ।
तदा मृगप्लुता चारी अन्याङ्घ्रिरेव[14]मेव चेत् ॥ इति मृगप्लुता ।

1. M. धाग । 2. M. च । 3. M ष्टि । 4 M, सो ।
5. M रो । 6 M. ता । 7. M. घ्रे । 8. M. मचोर्तनम् ।
9 M. ध्वा । 10 M. चा । 11. M. म । 12. M. पार्ष्णा ।
13 M मुत्क्षिप्ते प्लुत्य । 14. A M. एव ।

वक्रितो[त्]क्षिप्तचरणो जानु स्तन[1]समं भवेत् ।
स्तब्धी[2]कृतोऽग्रचरण ऊर्ध्वजानुस्त[3]दादिशेत् ॥ इति ऊर्ध्वजानु[ः] ।
पश्चात्[4] प्रसारिताङ्घ्रि[5]श्चेदन्योन्या[6]भिमुखं तलम् ।
पार्ष्णि[ः] कृता[7]स्वपार्श्वे भून्यस्ताऽला[ता] तदा स्मृता ॥१२७॥
इति अलाता ।

वक्रितो[त्]क्षिप्तचरणं प्रसार्याग्रे च पातयेत् ।
सूची चारीति विज्ञेया तज्ज्ञैश्चातिमनोहरा ॥१२८॥ इति सूची ।
वक्रितं[9]चरणं पृष्ठे नीत्वा पार्श्वस्फि[10]र्ज स्पृशेत् ।
पश्चादग (?) तले भूमौ सोक्ता नूपुरपादिका ॥ इति नूपुरपादिका ।
वक्रि[11]तं चरणं[12] धृत्वा[13] दोलयित्वा च पार्श्वयोः ।
दोलापादा तदा चारी द्वितीयमेवमेव चेत् ॥१३०॥ इति दोलापादा
चरणौ नूपुरौ न्यस्य अग्रे[14] शीघ्रं प्रसार्य च ।
स्वदेहाभिमुखं चारी दण्डपादा[15] तदा स्मृता ॥ इति दण्डपादा ।
पृष्ठतो वेल्लितं[16]स्पृष्ट शिरो भ्रान्ता (?) च सर्वतः ।
पृष्ठतश्चरणो चल विद्युद्भ्रान्ता भवेदसौ ॥१३२॥ इति विद्युद्भ्रान्ता
अतिक्रान्तगतं पादं लासस्योरोविवर्तनम् ।
कृत्वा पादान्त[17]गतलभ्रमणे भ्रमरी मता[18] ॥१३३॥ इति भ्रमरी

1. M. नु । 2. M. द्री । 3. M. न्व ।
4. M. श्चा । 5. M. घ्रे । 6. M. भा ।
7. M. त्वा । 8 M. व्य । 9. M. ता । 10. M. फि ।
11. M. कृ । 12. M. णे । 13. त्य । 14. M. म । 15. M. त ।
16. M. त । 17. M. ल । 18. M. न. ।

पार्ष्णिमूलेऽन्यपादाग्रं कृत्वा त्रिकविवर्तनम् ।
भुजङ्गत्रासिता सा स्यात् कुर्याज्जानु स्वपार्श्वगम् ॥ इति भुजङ्गत्रासित
लता[1] हस्तकरोत्क्षिप्त[2]वक्रितं चरणं नयेत् ।
पार्श्वान्तरं ततो जङ्घां स्वस्तिकीकृत्य पातयेत्[3] ॥ इति आक्षिप्ता ।
विश्लिष्टजङ्घयोः[4] कृत्वा स्वस्तिकन्तस्य कुञ्चितः ।
पादः प्रसारितो वक्रः स्वपार्श्वस्थोपयातयोः[5] ।
पार्ष्ण्यां पार्ष्णिक्षरक्षेत्रे यत्राविद्धा[6]भवत्यसौ ॥ इति आविद्धा[7] ।
आविद्धापादमन्योन्यप्रदेशस्थानपार्ष्णिकम् ।
कृत्वोत्प्लुत्य भ्रमरकं यत्वा(?) यत्र निपातयेत् ।
तथान्यं पादमुद्धृत्य सोद्धृता चारिका स्मृता ॥१३७॥ इति उद्धृता

[इति आकाशचार्यः]

इति मार्गचार्यः[8]

अथ देशीचार्यः[9] ॥ [तत्र भौम्यः]

स्थित्वा स्वस्तिकबन्धेन पार्ष्ण्योः प्रपदयोस्तथा ।
रेचितौ चरणौ यत्र सोक्ता नूपुरविधिका ॥ इति नूपुरविधिका ।
वर्धमाने स्थितौ स्थाने वामदक्षिणतस्तथा[10] ।
सरतोऽद्भुतमानेन पादौ तिर्यङ्मुखा तदा ॥ इति तिर्यङ्मुखा चारी ।

1. M तां । 2 M स । 3. M यो । मम चेदऽप्यशुस्तुदिव इव भावि । 4 M यो । 5 M यो । 6. M धा । 7. M द्धा । 8. M. र्यो । 9. M र्यो । 10 M तोव ।

नन्द्यावर्तौ स्थितौ पार्ष्णिपादाग्ररेचितौ पुनः ।
[पुनः] प्रसारितौ यस्य सामराला (?) विधीयते ।
नन्द्यावर्तस्थयोरङ्घ्र्यो[1]स्तिर्यक्सृत्या कुलीरिका ॥ इति कुलीरिका
जङ्घावर्तस्थपादाभ्यां पश्चात्सृत्या तु कातरी[2] ॥ इति कातरी ।
कुञ्चिते स्वस्तिकीकृत्य[3] वलितान्ते तले यदा ।
अल्पमुत्प्लुत्य[4] निपतेद्ध[5]रिणत्रासिको[6]दिता ॥इति हरिणत्रासिका
भूमिं घृष्ट्वा वहिर्नी[7]त्वा व्यावर्तेते[8] शनैः क्रमात् ।
चरणौ यत्र तामाहुरर्ध[9]मण्डलिकां बुधाः[10] ॥ इति अर्धमण्डलिका
इतश्चेतश्च चरणौ स्थापयेन्न विशे [त्] स्थले[11] ।
मत्तवद् यत्र तामाहुश्चारी[12] धीरा मदालसाम्[13] ॥ इति मदालसा
स्फुटिताऽग्रे सृतौ वेगाद्भूस्पृशोः[14] पादपार्श्वयोः ॥ इति स्फुटिता
धरण्यां चरणाघातः पुत्ता(?) निगद्यते ॥१४६॥ इति पुत्ता ।
चरणः[15] स्वस्तिकाकारः कारितः[16] स्वस्तिका भवेत् ॥इति स्वस्तिका
निकुट्टना[17]न्मिथोऽङ्घ्रिभ्यामुद्धृताभ्यां पुराटिका ॥ इति पुराटिका ।
चरणोऽग्रे सरत्येको[18] यत्र सा सारिका मता ॥१४९॥ इति सारिका ।
पुरःसरणमङ्घ्रिभ्यां समाभ्यां स्फुरिता भवेत् ॥ इति स्फुरिका(?) ।

1. M. धो । 2. M. र । 3. M. त्वा ।
4. M. प्लोत्प्लु । 5. M. ध । 6. M. घा ।
7. M. भी । 8. M. व्यावर्तेते । 9 M. र्ध । 10. M. धः ।
11. M. ले । 12. M. री । 13. M. ता । 14. M. शो ।
15. M. ण । 16. M. त । 17. M. त्ता । 18. M. त्योको ।

यश्चान्यस्य पुरस्तं[1] च प्रसार्य चरणं यदि ।
निकुट्टयेद् भवेच्चेन[2] लताक्षेपा तु[3] दोलिता ॥१५१॥ इति लताक्षेपा
एकपादे स्थितः स्थाने भूस्थेन चरणेन चेत् ।
ऊरू[4] ताडयति प्रोक्ता तदा चार्यूरुता[5]डिता ॥ इति ऊरुताडिता[6]

इति देशीभौम्यश्चार्यः[7] ॥

अथा[8]काशिक्यः ॥

यस्यां पुरोऽङ्घ्रिमुत्क्षिप्य ललाटस्योपरि द्रुतम् ।
भ्रान्तयित्वा तु विन्यस्येद्विद्युद्भ्रान्ता तदादिशेत् ॥ इति विद्युद्भ्रान्ता
तताङ्घ्रि[9]रुत्प्लुत्याभीक्ष्णं निपाताद्ध[10]रिणप्लुता ॥ इति हरिणप्लुता
डमरी[11]कुञ्चितस्थाये(?) वामदक्षिणतो भ्रमात् ॥१५५॥ इति डमरी
यत्र स्वस्तिकमासूत्ल[12] प्रक्षिपेत्ति[13]र्यगूर्ध्वतः ।
चरणौ दण्डपादा सा चारी तज्ज्ञैः प्रकीर्तिता[14] ॥ इति दण्डपादा
ऊरौ पार्ष्णेन विन्यस्य पादं[15]यत्र प्रसारयेत् ।
तीक्ष्णं ग्रीवा(?) कृत्य नाम सूची चारी प्रकीर्तिता[16] ॥ इति सूची
कुञ्चिताकुञ्चितं पादमङ्घ्रिणाऽन्येन लङ्घयेत् ।
गगनं चेत्तदा[17]चारी जङ्घालङ्घनिका मता ॥ इति जङ्घालङ्घनिका

1 'पश्चात्परस्य पुरस्त्य' इति भवेद्वा । 2 M. वं तेन ।
3. M. पस्तु । 4 M. उत्तू । 5. M. र्यांजुत्ता ।
6. M. उरूत्ता । 7. M माचार्यो । 8. M. श्रथ ।
9. M. तावाग्रे । 10. M. ध । 11. M. र्यो. ।
12. M. छ्ल । 13. M. प्रोत्क्षिपे द्वि । 14. M. त. ।
15. M. द । 16. M. ल्ह । 17. M. गगणयेत् वेत्तदा ।

अङ्घ्रिं[1] कुञ्चितमुत्क्षिप्य पुरो विस्तीर्य वेगतः ।
विन्यसेदवनौ यत्र पुरः[2]क्षेपा तदा भवेत् ॥ इति पुरः[3]क्षेपा ।
वाह्यपार्श्वेन यत्नोर्ग(?) पृष्ठपृन्च्छेन(?) यत् पदम् ।
नितम्बनिकटे याति साऽपक्षेपा प्रकीर्तिता ॥१६०॥ इति अपक्षेपा ।
पुरोगगनभागे च प्रसार्य चरण मुहुः ।
आकुञ्चयेत्तदा चारी विक्षेपा सा प्रकीर्तिता ॥१६१॥ इति विक्षेपा ।
आ[कु]ञ्चि[4]तस्य पादस्य पुरतः पृष्ठतस्तथा ।
उत्क्षेपो[5] जानुपर्यन्तमुत्क्षेपा[6] कथ्यते बुधैः ॥१६२॥
इति [उत्]क्षेपा[7] ।
अङ्घ्रिणैकेन चेदन्य वेष्टयेद्वेष्टन तदा ॥१६३॥ इति वेष्टनम् ।
स चेत् पृष्ठे नयेत् पादौ पृष्ठो[त्]क्षेपमिम विदुः ॥ पृष्ठो[त्]क्षेपः ।
उल्लोला[8] स्याच्चरणयोः क्रमेण लोलनाद्भुवि ॥१६४॥ इति उल्लोला ।
ललिता/वनितामूर्तिरु[9]द्धृतश्चरणो भवेत् ।
यत्र[त]त्र प्रा[10]वृत. ज्ञेय मकरध्वजजीवनम् ॥१६५॥ इति प्रावृतम् ।
पादयोः स्वस्तिकस्यैक[:] कुञ्चितो दोलितः परः ।
कुञ्चितश्चरणो[11] यत्र सा विद्धा[12] वोध्यते बुधैः ॥ इति विद्धा[13]

इत्याकाशिक्य[:] ॥ इति देशीचार्यः ॥

1 M ङ्घ्रि । 2 M र । 3 M र । 4 चि ।
5 M उपक्षो । 6 M प । 7 M, प ।
8 M उल्लाल । 9 M उ । 10 M प्र ।
11 M या । 12 M धा । 13 M धा ।

[अथ स्थानकानि]

स्थानकान्यथ वक्ष्यामि स्त्रीपुंस-सञ्ज्ञितानि च ।
चत्वारि स्त्रीकृतानि स्युर्नरेषु रस कीर्तिताः ॥१६७॥

[पुरुषस्थानकानि]

समपादं च वैशाखं मण्डलं वैष्णवं तथा ।
आलीढ-प्रत्यालीढे तु एते षट् पुरुषेषु च ॥१६८॥
एकतालान्तरौ पादौ समौ सौष्ठवसंयुतौ ।
समपादं तदेव स्यात् स्थानं स्थानविदो विदुः ॥ इति समपादम्[1] ।
एकपादः समस्थितस्त्र्यस्रश्चाव[2]स्थितोऽपरः ।
सार्धं द्वे तारिता[3] जङ्घा किञ्चिन्नता[4] भवेत् ।
सौष्ठवं यत्र विज्ञेयं वैष्णवं स्थानकं परम् ॥१७०॥ इति वैष्णवम्[5] ।
भूमेरूर्ध्वनिषण्णौ[6]चेत् सार्धताल्लया[7]न्तरे ।
यदा त्र्यस्रौ चरणयोस्तदा वैशाखक[8]स्मृतम्[9] ॥ इति वैशाखम् ।
पक्षस्थौ चरणौ त्र्यस्रावेक[10]तालान्तरौ भुवि ।
कटिजानु[11]समौ[12]ज्ञेयौ मण्डलं तद्[13]विदुर्बुधाः ॥

इति मण्डलस्थानकम् ।

वामो[14]यत्र निषण्णस्तु[15]रेच्यते पूर्वमानतः ।
दक्षिणश्चरणश्चाग्रे पञ्चताला[न्]प्रसारितः ॥

1 M द । 2 M श्चश्चो । 3 M सार्धद्वितालान्तरिता' इति भवेत् ।
4 M वना । 5 M व । 6 M णौं । 7 M क्या ।
8 M का । 9 M ता । 10 M श्च एक । 11 M नु ।
12 M मो । 13 M त । 14 M मे । 15 M णो तु ।

अद्धावपितं (?)विधादालीढं स्थानकं परम् ॥१७३॥ इत्यालीढम् ।
आलीढाङ्गविपर्यास[ः] प्रत्यालीढमुदीरितम् ॥ इति प्रत्यालीढम् ।

इति षट् पुरुषस्थानकानि ॥

[अथ स्त्रीस्थानकानि]

वामस्तालान्तरस्त्रस्तो दक्षिणश्चरण[ः] समः ।
प्रसन्न[1] वदनं वक्षः समुन्नतं[2]कटी नता ॥१७५॥
कटीनितम्बगो हस्तो दक्षिणोऽन्यो[3]लताकरः ।
यत्राऽऽयत तदा स्था[4]नं कामभावप्रकाशकम् ॥ इति आयतम् ।
अवहित्य तदेव स्याद्विपर्यासेन यत्[5] कृतम् ॥ इति अवहित्थम्[5] ।
सम[6]स्यैकस्य पादस्य पार्ष्णिदेशगतोऽपरः ।
सूचीपादे स्वपार्श्वो वा समस्तालान्तरे[7]स्थितः ।
अश्वावरोहणारम्भे[8] तदश्वा[9]क्रान्तमिष्यते ॥ इति अश्वाक्रान्तम्[10] ।
गत्युन्मुखा[11] च यत्रैकं पादमुद्धृत्य नर्तकी ।
उदास्ते तद्गते स्थित्यौ निरोधास्यागताद्गती[12] ॥ इति गतागतम् ।

इति स्त्रीस्थानकानि ॥

1 M त । 2 M स्रो । 3 M प्मा ।
4 M ज । 5 M त्य । 6 M मे । 7 M. रो । 8 M स्नो
9 M स्वा । 10 M न्ता । 11 M खा । 12 'तद्गति-
स्थित्योर्निरोधः स्याद् गतागतम्' इति भवेत् ।

[अथ देशीस्थानकानि]

स्वस्तिकौ हसकस्थाने चरणौ कुञ्चितौ यदा ।
मिथ[ः]श्लिष्टकनिष्ठौ च तदाहु[ः]स्वस्तिकं बुधाः ॥

इति स्वस्तिकम् ॥

दक्षिणश्चरणो जानुवाह्यगुल्फवि[1]लक्षितः ।
वामः [2]समो भवेद्यत्र कूर्मा[3]सनमतो[4] विदुः ॥ इति कूर्मासनम् ।
विपुणे(?)संयुते वामे जानुनी संस्थिते क्षितौ ।
वृषभासनमाख्यात सौष्ठ[5]वाधिष्ठित तदा ॥ इति वृषभासनम्[6] ।

इति देशीस्थानकानि ॥

अथ [7]करणानि ॥

नर्त[8]को नर्त[9]नारम्भे समपादौ लताकरौ ।
कृत्वाऽङ्गं[10] चतुरस्रं च तदन्ते नृत्यमाचरेत् ॥१८९॥
पादौ-दक्षिणनिष्क्रामन् (?)
तथैव वामपार्श्वे च हस्तौ पुष्पपुटः (?) ।
तल[11]पुष्पपुट तस्मात् करणं प्रथ[मं]मतम्[12] ॥१९०॥
इति तलपुष्पपुटम् ।

ऊर्ध्वमण्ड[13]लिनौ हस्तौ कृत्वा हस्तोत्थिताञ्जलिः[14] ।
निहञ्चितांस[15] ग्रीवा च लीनं तत् करणं मतम् ॥ इति लीनम् ।

1. M. मि । 2. M. सा । 3. M. र्मो ।
4. M. नतो । 5. M. सोष्ठ । 6. M. नः ।
7. M. का । 8. M. र्त । 9. M. र्त ।
10. M. गं । 11. M. ल्प । 12. M. न ।
13. M. पिद । 14. M. ञ्जलिः ।
15. M. श ।

वामदक्षकराङ्घ्री[1] च पार्श्वे निष्कृष्यमानयोः (?) ।
उत्प्लुत्य युगपद् यत्र हस्ताङ्घ्रि[ः]स्वस्तिकः कृतः ।
तत्र स्वस्तिकमिति प्राहु[ः] करणं पूर्वसूरिभिः ॥ इति स्वस्तिकम् ।
खटकामुखवामस्थः[2] करिहस्तस्तु[3]दक्षिणः ।
पाउ स्वस्तिकां कृत्य[4] तदर्धस्वस्तिकं मतम् ॥ इति अर्धस्वस्तिकम् ।
अग्रत[ः]पार्श्वयोः पृष्ठे कराङ्घ्री[5] स्वस्तिकीकृतौ ।
त[द्]दिक्स्वस्तिकमुद्दिष्टं त[ज्]ज्ञैर्नयनसुन्दरम् ॥१९४॥
इति दिक्स्वस्तिकम् ।
समपादं भुवि स्थित्वा किञ्चिदुत्प्लुति[6]पूर्वकम् ।
करौ व्यावृत्तपद्मत्वं धत्ते स्या[7]दञ्चितं तदा ॥१९५॥ इति अञ्चितम्
तदेवैकाङ्घ्रि[8]रचितमेकपादाञ्चितं[9] मतम् ॥ इतिएकपादाञ्चि[10]तम
उपरिष्ठेन जङ्घायां तदन्यचरणस्थितौ ।
तत्ते(?) ततकृते यत्र तद्भवेद्भैरवाञ्चितम्[11] ॥ इति भैरवाञ्चितम्[12] .
चर्यो विद्धाऽञ्चितः पाद[ः]पर्यायाद् रचितः करः ।
यत्रोन्मत्तं तु तद् गर्वे सौभाग्यादि[13]समुद्भवे ॥१९८॥ इति उन्मत्तम्
उरगत्रासितां चारीं[14] कृत्वोत्क्षि[15]प्याङ्घ्रिकुञ्चितम् ।
ऊरू जानू कटी व्यस्तं यत्र यत्र विवर्तये[त्] ।
एको दोलाकरश्चान्यः[16] खटकोरगत्रासिकम् ॥ इति भुजङ्गत्रासितम्

1. M. धो । 2. M नस्या । 3 M. ष्ठ । 4 'पादौ तु स्वस्तिकीकृत्य' इति भवेद् । 5. M रोप्रा । 6. M. तुत्र नि । 7 M स्य । 8. M घ्रय । 9. M. चि । 10. M. चि । 11. M. चित । 12. M. चंचित । 13. M. दिद्र । 14. M. रो । 15. M. त्तोरि । 16. थान्य ।

आ[1] दौ तु[2] डमरी चारी ततो नूपुरपादिका[3] ।
तडिकेनैव[4] तद्धस्तं रेचितञ्च ततः परम् ।
लताहस्तं यत्न कृतं [तद्] नूपुरमुदाहृतम् ॥२००॥ इति नूपुरम् ।
हस्तिहस्तौ करौ पादपृष्ठे वृश्चिकपुच्छ[क]म् ।
सन्नत[5] दूरपृष्ठ च वृश्चिकं यत्न तद्[6] विदुः ॥ इति वृश्चिकम् ।
चरणं वृश्चिकं कृत्वा शीर्षे कृत्वाऽलपल्लवौ ।
चरणं तं निकुट्टेत[7] तदा वृश्चिककुट्टि[8]तम ॥ इति वृश्चिककुट्टि[9]तम्
वृश्चिकौ चरणौ कृत्वा करौ स्वस्तिकरेचितौ ।
किञ्चित्तु चलतो यत्न तदा वृश्चिकरेचितम् ॥२०३॥
इति वृश्चिकरे[10]चितम् ।
अञ्चि[11]तां प्रथमं कृत्वा दोलापादं ततो भवेत् ।
चक्रवद् भ्रमरी दत्ता[12] तदा स्याच्च[13]क्रमण्डलम् ॥इति चक्रमण्डलम्
कृत्वा वद्ध[14] स्थितावर्तामु[15]रोमण्डलिनौ करौ ।
उरोमण्डलसंज्ञ तु करणं परिकीर्तितम ॥ इति उरोमण्डल[16]म् ।
अङ्गुष्ठो वृश्चिकाङ्घ्रे श्चे[17]छला[18]टे तिलकं न्यसेत् ।
तदा ललाटतिलकं करणं परिकीर्तितम् ॥ इति ललाटतिलकम् ।

1. M. चा । 2. M. ब । 3. M. कम् ।
4. M. कैने । 5. M. त । 6. M. तं ।
7. M. द्दो । 8. M. पुवि । 9. M. चि ।
10. M. चरणरे । 11. M. चि । 12. M. त्वा ।
13. M. स्य च । 14. M. द्धा । 15. M. उ ।
16. M. ल । 17. M. ध । 18. M. ह ।

व्यावृत्तिपरिवृत्ताभ्यां यत्र दोलाकरो[1] भवेत् ।
चारीं[2] चापगतिं[3]कुर्यात्तदावृत्तं स्मृतं बुधैः ॥ इति आवृत्तम[4] ।
ऊर्ध्वज्ञानुर्य[5]दा चारी दोलापादा भवेदनु ।
करौ दोलौ तदा प्रोक्त करण दोलसंज्ञितम् ॥ इति दोलापादम् ।
श्रवणस्य करिकरो[6] दोलापादा यदा भवेत ।
गजवद्विचरेद्भूमौ गजक्रीडितकं भवेत् ॥२०९॥ इति गजक्रीडितम्
पृष्ठेऽङ्घ्रिः प्रसृतो भूमिश्लिष्टाङ्गुष्ठौ[7] लताकरौ ।
यदा तदा महापक्षिदुद्दे[8] गृध्रावलीनकम् ॥ इति गृध्रावलीनकम् ।
लताकरौ रेचितकौ वृश्चिकाङ्घ्रिः[9] समुन्नतम् ।
जठर यत्र कुर्वन्ति करणं गरुडप्लुतम् ॥२११॥ इति गरुडप्लुतम् ।
हरिणप्लुतया[10] चार्या[11] दोलाखटकहस्तकम् ।
हरिणप्लुतमाख्यातं ना[12]मोक्तविनियोगकम् ॥ इति हरिणप्लुतम् ।
वृश्चिकाङ्घ्रि[13] प्रकुर्वीत हस्ताग्र[14]रौ च रेचि[15]तौ ।
भ्रमरी क्रियते पश्चान्मयूरललित तदा ॥२१३॥ इति मयूरललितम्
कृत्वा च नूपुरां चारीं दण्डपादान्त[16] दिक्क[17]रः ।
दण्डवत् क्रियते यत्र दण्डपादन्त[18]दोदित[19]म् ॥ इति दण्डपादम्[20] ।

1 M रौ । 2 M री । 3 M ति ।
4 M वर्तं । 5 M य । 6 M करो ।
7 M ष्ठुष्ठांगुठौ । 8 S R युद्धे, foot note बद्धौ ।
9 M ङ्घ्रि । 10 M. ता । 11 M र्य ।
12. M न । 13 M ङ्घ्रि । 14 M द्र ।
15 M रोखि । 16. M त । 17 क्क ।
18 M. स्त । 19 M त । 20 M दा ।

ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्तौ सूच्यङ्घ्रि[र्]ये[1]त वद्धया ।
विवृत्तो भ्रमरीं कुर्यात् परिवृत्तं तदुच्यते ॥२१५॥ इति परिवृत्तम्[2]
पृष्ठतो भ्रमितं पादं सर्वतो मण्डलभ्रमः ।
भ्रमयेच्चेच्छिरः[3]क्षेत्रे विद्युद्भ्रान्तं तदु[4]च्यते ॥ इति विद्युद्भ्रान्तम् ।
पार्श्वाक्रान्ता भवेच्चारी करौ पादानुगौ नयेत् ।
पार्श्वक्रान्तस्तदा ज्ञेयोऽभिन[5]ये वीररौद्रके ॥ [इति पार्श्वक्रान्तः]
कुञ्चितो[त्]क्षिप्तचरणस्तदधः खटकामुखः ।
वक्षस्य[6]न्योऽलपद्म[ः]स्याच्छीर्षे सूची च वि[7]स्मये ॥ इतिसूचीकरणम् ।
वधोपक्रान्तयो[8]श्चार्यो[ः] कृतयोर्ह[9]स्तयो[ः] पुनः ।
सत्प्रयोगानुग[त]योरपक्रान्तमुदाहृतम् ॥२१९॥ इति अपक्रान्त[म्]
अधोमुखा[10]ङ्गुली हस्तौ पताकौ च शि[11]रस्थलम् ।
आ[12]नीय परिवर्तेत निष्कान्योङ्घ्र्योसयोश्चयोः(?)[13] ॥२२०॥
मिथो मुखावधि[14]स्थाप्य स्वदेहाभिमुखाङ्गुलि ।
नितम्बाख्यौ विधीयेते नितम्बकरणं तदा ॥२२१॥ इति नितम्बः ।
अलाताङ्घ्रि पुरः कृत्वा द्रुतं स्थाप्य च टेटवत्(?) ।
तथैवान्यकराङ्घ्री च सिंहविक्रीडितं तदा ॥ इति सिंहविक्रीडितम्

1. M. य ।   2. M. सः ।   3. M. चिर ।
4. M. तोच्यु ।   5. M. र ।   6. M. स्य ।
7. M दि ।   8. M. योः ।   9. M. ह ।
10. M. खो ।   11. M. स्थि ।   12. M. च ।
13. २२० सङ्ख्यकः श्लोकः करणान्तरस्य लक्षणांशो न तु नितम्बस्येत्यनुमीयते ॥
14. M. दा ।

कृता तु ज[1]निता चारी मुष्टिर्वक्षोल्तताकरः ।
करणं जनित नाम क्रियारम्भादि तद्भवेत ॥ इति एल्काक्रीडितम्[2]
उरोदेशे च मलिनौ[3] करौ च खटकामुखौ ।
मण्डलस्थानके स्थित्वा स[4]न्निवेशमुदीरितम् ॥२२४॥ इति निवेशः ।
एको हस्तो रेचितः स्याद् वक्षस्य[5]न्योऽलपर्वतः ।
पार्श्वयोर्लोलित शीर्ष वैष्णवस्थानके स्थितः ।
पार्श्वयोर्विभ्रमेद् यत्र करण तच्च लोलितम् ॥२२५॥ इति लोलितम् ।
पार्श्वेन भ्रमरीं कृत्वा मण्डलस्थानके स्थितः ।
कृत्वा छिन्नां कटीमेका वाह्वो[ः] शिरसि पल्लवम् ॥२२६॥
करभ[6]ङ्गीतरेणैव यत्र विचतुरा[ः]कृता[ः] ।
आवृत्तय[ः] कटीछिन्न[7] तद्वि[8]स्मयनिरूपणे ॥ इति कटीछिन्नम् ।
स्वस्तिकौ स्खलितौ पादौ क्रमेण परिवाहितौ ।
शिरोदोलौ य[9]दा हस्तौ मद[10]स्खलितक तदा ॥ इति मदस्खलितम्
कृत्वा मदप्लुता चारीं स्वस्तिकोऽङ्घ्रिस्तद[11]ग्रतः ।
हस्तौ दोलौ सन्तत[12] तत् दधना(?)पसृतौ भवेत् ॥ इति सन्ततम् ।

1 M व । 2 अत्र जनितमिति लेहये एलकाकोडितमिति यक्षिखित तेनानुमीयते अत्र कश्चिद्ग्रन्थ स्खलित इति । 3 'च मलिनौ' इत्यत्र मण्डलिनौ इति भवेत् । 4 भरतागमे निवेशमिति पाठ । तन्नामाख्ये पुष्पिकायां च निर्बन्धश्चेदत्र सन्निवेश मिति पाठ कल्पनीय । 5 M स्यो । 6 M म । 7 M चिप्र । 8 M न वि । 9 M म । 10 M य । 11 M दा । 12 N, S सप्तत ।

दोलापादेऽङ्घ्रिगमना[1]गमने[2] हंसपक्षक· ।
अङ्गान्तरेऽपि कुरुते स्खलित तत्र प्रकीर्तितम ॥२३०॥ इति स्खलितम्
चारीं कृत्वा द्य[3]पक्रान्तामङ्घ्रि्मग्रे प्रसारयेत् ।
हंसपक्षो यदा हस्तावतिक्रान्तस्तदोदित·[4] ॥२३१॥ इति अतिक्रान्तम्
शकटास्या[5]भवेच्चारी प्रसर्पि[6]णाङ्घ्रि्णा सह ।
एको हस्तो द्वितीयस्तु व[7]क्षस्थः[8] खटकामुखः ।
यत्र तच्छकटास्य[9] स्याचाद्दशे बालखेलने ॥ इति श[10]कटास्यम् ।
चारीं[11] कृत्वा अलाताख्या[12]करौ कृत्वा तु रेचितौ ।
व्यावृत्ता[13]वलपद्मौ[14] च कुञ्चितौ बाहुशीर्षगौ ।
वृषभक्रीडित तस्मात्तज्ज्ञैः प्रोक्त मनोहरम् ॥ इति वृषभक्रीडितम् ।
समपादस्थितेरर्धं यत्र[15] त्रिकविवर्तितम्[16] ।
उत्प्लुत्य प[ति]त तिर्यक् लोहरी करणञ्च तत्र ॥२३४॥ इति लोहरी

इति करणानि ॥

॥ अथाङ्गहारा लिख्यन्ते ॥

इदानीमङ्गहाराणा लक्षण कथ्य[17]ते स्फुटम् ।
षड्भिः सप्तभिरष्टाभिर्नवभिर्वा यथारुचि ।
करणैरङ्गहारः स्यात् सग्रहे[18]णाधुनोच्यते ॥२३५॥

1 M न। 2 M ना। 3 M म। 4 M अत्र सर्वत्र क्लीबत्वमेव प्राकरणिकम्। 5 M स्याद् इत्यधिकम्। 6 M पसर्दि। 7 M वे। 8 M स्थो। 9 M स्या। 10 मूले सर्वत्र दत्त्यसकार। 11 M री। 12 M अलताद। 13 M त्ता। 14 M द्मौ। 15 M य अ। 16 M नम्। 17 M चि। 18 M ग्रहे। 'उद्ग्रहेनाधुनोच्यते' इत्यपि स्यात्।

[अङ्गहारोद्देशः]

प्रथम[ः] स्थिरहस्त[1][ः] स्यात् ततः पर्यहस्तसज्ञकः[2] ।
सूचीविद्धो[3]ऽपविद्धश्च[4] ततश्चा[1]क्षिप्तनामकः[5] ॥२३६॥
उद्घाटितालयश्चान्यो[6] विष्क[2]म्भ[ः][7] स्यात् पराजितः[8][3] ।
विष्कम्भापसृत[4]श्चैव[9] मत्तक्रीडाभिधस्तथा[10] ॥२३७॥
रेचितस्वस्तिकाख्यश्च[11] पार्श्वस्वस्तिकसज्ञ[12][5]कः ।
वृश्चिकापसृतश्चान्य[13]स्तथाऽन्यो भ्रमराभिध[14][ः] ॥२३८॥
मत्तस्खलितनामा[15] च मदाद्[6] विलसितोऽपरः[16] ।
गतिमण्डलविज्ञेय[17][ः] परिच्छिन्नस्तथाऽपरः[18] ॥२३९॥
परिवृत्ताद्रेचितश्च[19] तथा वैशाखरेचितः[20] ।
परावृत्तो[21] ह्यलात[7]श्च[22] पार्श्वच्छेदस्त[8]तः[23] परः ॥२४०॥
विद्युद्भ्रान्तस्तथो[9][द्]वृत्त[24][25] आलीढो[26][10] रेचि[11]तस्तथा[27] ।
तथाच्छुरितसज्ञश्च[28] परो ह्या[12]क्षिप्तरेचितः[29] ॥२४१॥
सम्भ्रान्तोऽप्य[30][प]सर्पश्च[31] तथैवार्धनिकुण्टकः[32] ।
इति सख्याऽङ्गहाराणा द्वात्रिंशत् कथिता स्फुटम् ॥२४२॥

इत्युपदेशः[13] ।

1 M ख्या । 2 M ष्कु । 3 N S अपराजित । 4 M वि । 5. M क्षि । 6 M दा । 7 M द । 8 M स । 9 M मयो । 10 M लाटो । 11 M रोचि । 12 M ख्या । 13 'इत्युद्देश' इति स्यात् ।

अथ लक्षणम् ॥

हस्तौ प्रसार्य चो[त्] क्षिप्य समपाद विधाय च ।
स्वस्तिकापसृति पाणि स[व्य] मूर्ध्वं[1]प्रसार्य च ॥२४३॥
प्रत्यालीढं[2] च निष्पाद्य[3]निर्वर्त्य च निकुण्टकम् ।
ऊरू[द्] वृत्तमतः[4] कृत्वा [स्वस्तिका] क्षिप्तक तथा ॥२४४॥
नितम्बं करिहस्त च कटिच्छिन्न[5]मतः परम् ।
अङ्गहारद्वयस्याग्रे स्थिरहस्तं प्रकल्पयेत् ॥२४५॥ इति स्थिरहस्तः[6]
तलपुष्पपुटं पूर्वमपविद्ध विवर्तितम् ।
निकुण्टकविधानं स्यादूरू[7]द्वृत्तमतः परम् ॥२४६॥
आक्षिप्ताख्यं[8] ततश्चान्यमुरु[9]मण्डलसञ्ज्ञकम् ।
नितम्बं करिहस्तं च कटिक्षीणमतः परम् ।
क्रमेण यत्र पर्यस्त[ः] सोऽङ्गहार[ः]प्रकीर्तितः[10] ॥२४७॥ इतिपर्यस्तः
अलपल्लवनामादौ सूची चाक्षिप्तमेव च ।
आवर्तितं त्रिकुट्टं स्यादूरूद्वृत्तमतः परम् ॥२४८॥
आक्षिप्तसञ्ज्ञकं यस्मिन्नुरोमण्डलनाम च ।
करिहस्त कटिच्छिन्न सूचीविद्धः[11] स उच्य[12]ते ॥ इतिसूचीविद्धः।
यत्रापविद्धमादौ स्यात् सूचीविद्धमतः परम् ।
पाणि[13]नोद्वेष्टितेन स्यात् त्रिकस्य परिवर्तनम् ॥२५०॥

1 M र्धं । 2 M प्रयातात । 3 M त्वा ।
4 M त्तिनत । 5 M छीरा । 6 M स्तकम् ।
7 M स्यादद्वृत्तू । 8 M न्य । 9 M तो चान्य द्वृत्तु ।
10 पर्यस्तलक्षणम् आदर्शे द्विरावृत्तम् । 11 M द्ध । 12 M द्व ।
13 M. मणि ।

उरोमण्डलिनौ पाणी कटिच्छिन्नमतः परम् ।
अपविद्धाभिधानोऽयमङ्गहार[ः] प्रकीर्तितः ॥२५१॥ इतिअपविद्ध.[1]
नूपुरं करण पूर्वं विक्षिप्ताला[2]तके तत. ।
आक्षिप्तसञ्ज्ञक तद्वदुरोमण्डलनामकम् ॥२५२॥
अनन्तरं नितम्ब च करिहस्तमतः परम् ।
कटीछिन्न च यत्र स्यादाक्षिप्त[ः] सोऽङ्गहारक. ॥ इति आक्षिप्तः[3] ।
उद्वेष्टितापविद्धश्च हस्तश्चाङ्घ्रि‸नि[4]कुट्टितः ।
प्रकारेणाथ तेनैव वामपार्श्वे भवेत् पुनः ॥२५४॥
उरोमण्डलिनो पाणी[5] नितम्ब[.] करिहस्तक.[6] ।
कटिच्छिन्न चु यत्र स्याद् भवेदुद्धटित[7]स्तदा ॥ इति उद्घटित.[8] ।
उद्वेष्टितौ क्रमात् पाणी पादावपि निकुट्टितौ ।
कुट्टिताव[9] ञ्चितौ[10] स्यातामूरूद्वृत्तमत. परम् ॥२५६॥
चतुरस्र कर कृत्वा यत्र पादे निकुट्टनम् ।
करिहस्त कटिच्छिन्न विष्कम्भ[ः] स तु कथ्यते ॥ इति विष्कम्भ. ।
दण्डपाद[11] विधायाङ्घ्रि[12] विक्षिप्ताक्षिप्तक परम् ।
हस्तं च व्यसित वा[13]ममङ्घ्रिणा सह सर्पयेत् ॥१५८॥*

इति [मत्त]क्रीडाभिध ।

1 M द्धम् । 2 M शाल । 3 M सम् ।
4 M नि । 5 M णौ । 6 M कम् ।
7 M दुद्वृति । 8 M उद्वृतिम् । 9 M ताव ।
10 M वौ । 11 M द । 12 M चौघ्रि । 13 M चा ।
* अत: परमादर्शे खण्डित इति प्रतिभाति । परमत्र खण्डनसूचकं किमपि चिह्नं नास्ति । इति क्रीडाभिध इत्यत: परं आदर्श एव खण्डचिह्नं वर्तते इत्यस्माभिरपि यथादर्शं दत्तम् ।

× × × × ×

× × × × × ॥ इति परावृत्तः[1] ।

करण स्वस्तिकं पूर्वं हस्तौ च व्य[2]सितौ ततः ।

अला[3]तकं प्रयोक्तव्यमूर्ध्वं जानुनि कुञ्चितम् ॥२५९॥

अर्धसूची च विक्षिप्तमुद्वृत्ताक्षिप्तकं ततः ।

करिहस्त कटिच्छिन्नं यत्र स स्यादलातकः ॥ इति अलातः[4] ।

उर[ः]स्थले करौ कृत्वा प्रयु[5]जीतार्धजानुकम् ।

आक्षिप्तस्वस्तिकादूर्ध्वं त्रिकस्य परिवर्तनम् ।

उरोमण्डलिनौ हस्तौ नितम्ब[ः] करिहस्तकः[6] ।

कटीछिन्नं भवेद् यस्मिन् पार्श्वच्छेदः स कथ्यते ॥ इति पार्श्वच्छेदः

वामः सूचीक्रम[ः]कार्यो विद्युद्भ्रान्तश्च दक्षिणः ।

सूचीविद्धश्च[7] चरणौ[8] विद्युद्भ्रान्तस्ततः परम् ।

अनन्तरं परिच्छिन्नं स्वस्तिकान्तश्च(?)नामकम् ॥२६३॥ -

इति विद्युद्भ्रान्तः[9] ।

विधा[10]य नूपुर पाद पाणी पार्श्वमलम्बितौ ।

लताख्य च कटीछिन्नं भवेदुद्वृत्तकाभिधे ॥२६४॥ इति उद्वृत्त० ।

क्रीडाभिध इति न सम्यक् उद्देशानुसारेण मत्तक्रोड इति भवेत । भरतागमे तु मत्ताक्रीड इति नाम । एतेन पराजितस्य कियानशो नवम-दशमौ चाङ्गहारो खण्डिताविति ज्ञायते । प्रन्थे क्षिलित-खण्डितायो च एकादशादेकविंशतितानामङ्गहाराणां लक्षणानि खण्डितानीति ।

1 M त्तम् । 2 M व्य॥ 3 M त । 4 M ता ।

5 M यु । 6 M. कम् । 7 M क । 8 M ण ।

9 M इति अविमृतव्यापकम् । लक्षणमिदं खण्डितमिति प्रतिभाति ।

10 M दा ।

आलीढव्यं[1]सितौ हस्तौ यत्र स्कन्धे निकुट्टयेत् ।
[2]चरणे नूपुरो वामे दक्षिणेऽलातसंज्ञकः[3] ॥२६५॥ इति आलीढ[ः]

आधा[य] रेचितं पाणिं पार्श्वमानम्य[4] रेचयेत् ।
भूयश्चान्येन योगेन गात्रमानम्य[5] रेच[6]येत् ॥२६६॥
रेचितं करणं कुर्यादुरोमण्डलकं ततः ।
कटिच्छिन्नञ्च यत्र स्यादङ्गहारः स रेचितः[7] ॥२६७॥ इति रेचितः

करणान्नू[8]पुरादूर्ध्वं विकस्य परिवर्तनम् ।
करण[9]व्यंसितेनाथ भूयस्त्रिकविवर्तनम् ।
अलातकं विधायाथ सूचीं ततः प्रयोजयेत् ॥२६८॥
करिहस्तं कटिच्छिन्नं भवेदाच्छु[10]रिताभिधः[11] ॥२६९॥

इति [12]आच्छुरितः[13] ।

रेचितस्वस्तिकावङ्घ्री करावपि[14] तथाभिधौ ।
तेनैव विधिना भूयो[15] विश्लेषं परिचर्यं च[16] ॥२७०॥
उत्क्षे[17]पणं पुनश्चैव रेच[केनव] कम्पयेत् ।
उद्वृत्तकमथाक्षिप्तमुरोमण्डलकं ततः ।
यत्र स्यादङ्गहारोऽयं भवेदाक्षिप्तरेचितः ॥ इति आक्षिप्तरेचितः[18] ।

1. M ढारव्यं । 2. M क ।
3 M एतदपि लक्षणमसपूर्णमिति प्रतिभाति । 4. M. स्य ।
5. M. स्य । 6. M. क्षेव । 7. M तम् ।
8 M. नू । 9 M शो । 10. M छु । 11. M. धम् ।
12. M. छु । 13. M तम् । 14. M. भि । 15. M. या ।
16 M. य । 17. M. उद्दे । 18. M. तम् । व्याक्षिप्तरेचित इत्युद्देशे ।

विक्षिप्तमिव चेत् पादौ पाणिपादमुखानुगम् ।
कृत्वा सूचीमुख वाम पाद पश्चाच्च निक्षिपेत् ॥२७२॥
सव्यो वक्षस्थले हस्तो वामश्चैव लताकरः ।
आक्षिप्तक पुनर्यत्र पाद स्वस्तिकरेचितः ॥२७३॥
नितम्ब-करिहस्ताख्य उरोमण्डलक ततः ।
कटिच्छिन्नञ्च सभ्रा[1]न्तः सोऽङ्गहारो मनोहरः ॥ इति सम्भ्रान्तः ।
विधा[2]याड्भ्रिमपक्रान्त हस्त[3]व्यसित[4]मेव च ।
उद्वेष्टित ततः कार्यमर्धसूची ततः परम् ॥२७५॥
विक्षिप्त च कटिच्छिन्नमुद्वृ[5]त्तक्षिप्तक ततः ।
करिहस्त कटीछिन्न विधेयमप[6]सर्पिते ॥२७६ इति अपसपित[7] ।
नूपुराख्य कूम[8] कृत्वा तमेव द्रुतमा[9]क्षिपेत् ।
कार्या पादानुगौ हस्तौ त्रिकस्य परिवर्तनम् ।
करिहस्त कटिच्छिन्न यत्र सोऽर्धनिकुण्टकः ॥ इति अर्धनिकुण्टकः
द्वात्रिंशदङ्गहाराणां नाट्यनृत्यप्रयोगिणाम्[10] ।
इति लक्षणमस्माभिर्यथावत् प्रतिपादितम्[11] ॥२७८॥

इति द्वात्रिंशदङ्गहारा.[12] ।

1 M चा। 2 M या।, 3 M स्त। 4 M व्यस्तित।
5 M त्र मुद्धित्त। 6 M भषि। 7 M तम्। अपसर्प्य इत्युद्दशे।
8 M कर्म। 9 M म। 10 M णम्। 11 M त।
12 M र।

Cf सङ्गीतरत्नाकर, 7 796 97 —

अग्रानात्युचिते देशे प्रापण सविलासकम् ।
मातृकोत्करसम्पाद्यमङ्गहारोऽभिधीयते ॥
यद्वा हारो हरस्याद्य प्रयोगोऽङ्गैरिति स्मृत ॥

अथ रेचकलक्षणम् ॥

ग्रीवारेचक एक[ः] स्यात्तत[ः]स्याद्धस्तरेचकः ।
कटीरेचकसंज्ञोऽन्यस्ततः स्यात् पादरेचकः ॥ इति रेचितचतुष्टयम् ।

[अथ नृत्यलक्षणम्]

चतुर्विंशत्यभिनयैरसंयुतकरः क्रमात् ।
करानुगश्च चरणो[1] यथाशोभं तथाचरेत् ॥२८०॥
जाहरेति समुच्चार्य माचरेति पुनः स्मरेत् ।
चतुर्विंशकरैरन्ते क्रियते भ्रमरी[2] ततः ॥२८१॥
तदन्ते विजहीति कांऽ .... ।
× × × × इति नेरीं[3]प्रचक्षते ॥२८२॥ इति नेरीनृत्यम् ।
शब्दनृत्यन्तु कथितं शब्दा[4]क्षरसमुच्चरम् ।
अक्षरोपरि घातस्य शब्दान्ते भ्रमरी भ्रमन् ॥ इति शब्दनृत्यम् ।
सर्वाभिनयसंयुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
लयतालसमाकीर्णं प्रबन्धादिविनिर्मितम् ।
स्वरपाटादिसंकीर्णं तन्नृत्यं गीतमंज्ञकम् ॥२८४॥ इति गीतनृत्यम्

[अथ चिन्दुगीतलक्षणम्]

उद्ग्राहश्चान्तरं भोगे ध्रुवद्राविडभाषया ।
रागतालेन केनापि तद्[5] गीतं [6]चिन्दुसंज्ञकम् ॥२८५॥

1. M. रो । 2. M. क । 3. M. री ।
4. M. द । 5. M. तं । 6. M. तं चि ।

× × × गालस्तृ[1]तीयः शुद्धचिन्दुकः ।

[कोलचिन्दुनृत्यम्]

सार्धहस्तं परीमाणं[2] हुण्डिका चित्रवर्णिका ।
....हीत्वा च नृत्यं तत् कोलचिन्दुं[3] जगुर्बुधाः ॥२८६॥

[वङ्गालचिन्दुनृत्यम्]

करेके(?)जलपात्र स्यात् × × × कम् ।
गृहीत्वा नृत्यते यत्तु[4] तद्वङ्गालमुदाहृतम् ॥२८७॥

इति शुद्धचिन्दुनृत्यम्[5] ।

[अथ कल्पनृत्यम्]

द्वौ त्रयश्चतुनिर्वा(?)मिलित्वा यत्तु[6]नृत्यते ।
कल्पनृत्यं[7] च तत्[8] प्राहुर्नृत्यशास्त्रविशारदाः ॥२८८॥

इति कल्पनृत्यम् ।

इति परौजसंख्यि वंशान्वये मालिनीमनोहर-कामिनीकामपूरण-[9]
विरहिणी[10]विरहभञ्जन-सदावसन्तानन्दकन्दारिगजमस्तकां-
कुश-श्रीमत्ततारसाह्यात्मज-महमदसाहिविरचितायां
सङ्गीतमालिकायां नृत्याध्यायः समाप्तः ॥

॥ शुभं भवतु ॥

1 M त्रि । 2 M न । 3 M
4 M स्तु । 5. शुद्धचिन्दुनृत्यस्य लक्षणं संक्षिप्तं
6 M. स्तु । 7. M. त्यं । 8. I
9 M. न । 10. M णी ।

APPENDICES

1 ABBREVIATIONS

AD —Abhinaya Darpana
NS —Natya Sastra
SM —Sangita Malika
SR.—Sangita-Ratnakara

2 BIBLIOGRAPHY

Abhinaya-Darpana By Nandikeśvara, Calcutta Sanskrit Series Ed Calcutta 1934

Abhinava Bharati By Abhinavagupta. See Natya Sastra By Bharata with the commentary Abhinava Bharati Kavyamala No 42 1894

Natya Sastra By Bharata Ed By Pandit Batuk Nath Sharma in the Chowkhamba Sanskrit Series Banaras 1929

Sangita Malika By Mahammad Shah (MS) For details see Introduction p 2

Sangita Ratnakara By Śarnga Deva Nihsanka with the commentary of Catura Kallinatha. Ed from Poona in the Ānandasrama Sanskrit Series, No 35 1896 by Mangesa Ramakrṣna Telang

3 GENERAL INDEX*

* For the numerous varieties of the different gestures and postures, etc., see list of contents of the Nrtyadhyaya of the Sangita Malika, Introduction, pp. 7—12